

تأثیر برنامه‌های فرهنگی دفاع مقدس بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان (مورد مطالعه دبیرستان‌های شهرستان شهرکرد)

تاریخ دریافت: ۹۵/۵/۶

تاریخ پذیرش: ۹۵/۱۰/۲

بهرام بیات^۱

عباس رئیس‌سرشنیزی^۲

جمشید محبت‌خانی^۳

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی جامعه‌شناختی برنامه‌های دفاع‌مقدس بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر شهر شهرکرد انجام شده‌است. روش تحقیق میدانی از نوع همبستگی و برای نمونه‌گیری نیز از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای استفاده گردید. جامعه آماری شامل تمامی دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه (دوره دوم) ناحیه یک و دو شهرستان شهرکرد که تعداد آنها ۷۱۵۲ نفر بوده و حجم نمونه با استفاده از جدول مورگان تعداد ۲۵۷ نفر تعیین گردید و جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از پرسش‌نامه محقق‌ساخته انجام شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از آزمون‌های آماری شامل ضریب همبستگی پیرسون و آزمون رگرسیون و آزمون تحلیل واریانس استفاده شد. نتایج پژوهش حاکی از آن است که بین عوامل جامعه‌شناختی دفاع‌مقدس شامل برگزاری یادواره شهدا، برگزاری اردوهای راهیان نور، تشییع پیکر شهدای گمنام و اکران فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی مرتبط با دفاع‌مقدس رابطه مثبت وجود دارد، اما بین انتشار وصایای شهدا و هویت فرهنگی دختران رابطه‌ای مشاهده نگردید. همچنین ویژگی‌های دموگرافیک شامل پایه تحصیلی در نتایج پژوهش تأثیری نداشتند. واژگان کلیدی: دفاع‌مقدس، هویت فرهنگی، دانش‌آموزان دختر، شهرستان شهرکرد.

۱ دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی bahram.bayat@gmail.com

۲ عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انتظامی و مطالعات اجتماعی ناجا a.raisi@khuisf.ac.ir

۳ دانشجو مقطع دکترا دانشگاه عالی دفاع ملی Jamshidmohabat@gmail.com

مقدمه و بیان مسئله

هویت هر ملتی در واقع ساختار و شاکله آن را تولید، حفظ و بازتولید می‌نماید. هویت سازه‌ای چندبعدی است که تمام ابعاد وجودی یک ملت را دربر گرفته و با سازوکارهایی که دارد، انسجام اجتماعی و فرهنگی را حفظ می‌نماید. شاید بتوان ادعا نمود که مهم‌ترین بعد از ابعاد هویت «هویت فرهنگی» است. «هویت فرهنگی را می‌توان مجموعه یا نظامی از باورها، ارزش‌ها، رسوم و رفتاری دانست که اعضای جامعه به‌کار می‌بندند تا خود را با جهانشان و نیز با یکدیگر سازگار سازند» (اشرفی، ۱۳۸۰: ۸). همچنین می‌توان گفت که «هویت فرهنگی مجموعه‌ای از خصوصیات فرهنگی است که ما را به‌عنوان افراد، گروه‌ها و جوامع تعریف می‌کند» (محمدپور و طیبی‌نیا، ۱۳۸۹: ۵۵). از نظر ساموئل هانتینگتون هویت فرهنگی در مقایسه با ابعاد دیگر هویت، اهمیت فزاینده‌ای یافته‌است. چراکه «هرکسی دارای چند هویت است که ممکن است با هم رقابت داشته باشند یا یکدیگر را تقویت کنند، هویت‌های ناشی از خویشاوندی، حرفه، فرهنگ و هویت‌های نهادی، سرزمینی، آموزشی، اعتقادی، ایدئولوژیک و...» (اشرفی، ۱۳۸۰: ۸). در جامعه‌شناسی، واژه هویت متفاوت از برداشته‌ای روان‌شناختی است و تا حدودی به‌معنای چه کسی بودن است (موسوی و کلاتر، ۱۳۹۰: ۷۳). در روان‌شناسی اجتماعی، مفهوم هویت با مفهوم اجتماعی در نظر گرفته می‌شود (بریور و هوستون، ۲۰۰۴: ۲۰۲). احساس کسی بودن یا اینکه ما چه کسی هستیم معنایی اجتماعی دارد، زیرا به ما اجازه می‌دهد به این واقعیت پی‌ببریم که ما چگونه خودمان را دیده، یا دیگران چگونه ما را درمی‌یابند. جامعه‌شناسان معتقدند که هویت شکل پویای زندگی اجتماعی است (محمدپور و طیبی‌نیا، ۱۳۸۹: ۵۴). بسیاری از آنها بر این باورند که هویت در فضا، موقعیت اجتماعی و مکان ایجاد می‌شود. بنابراین هویت‌ها، پدیده‌هایی فراتاریخی، جدا از اقتصاد، مذهب، ایدئولوژی و تاریخ و جغرافیای خاص خودشان نیستند، بلکه این سازه‌های اجتماعی با تکیه بر حافظه جمعی و تمامی منابع معرفتی، با در نظر گرفتن ساختار عینی اجتماعی به‌وجود آمده‌اند و تعریف می‌شوند و طی زمان، به‌طور مجدد تفسیر می‌شوند. بنابراین در ساخته شدن هویت‌ها، ساختار عینی و مادی جامعه، تاریخ، جغرافیا، ساختار سیاسی، فناوری، اقتصاد و ساختارهای معرفتی هم‌زمان تأثیر دارند (منتظرالقائم، ۱۳۷۹: ۲۵۶).

مسائل متعددی از جمله جهانی‌سازی زمینه‌های تهدید هویت‌های ملی جوامع را فراهم نموده‌اند و براین‌اساس جوامع نسبت به حفظ هویت ملی و فرهنگی خویش بیش از پیش

حساس‌تر شده‌اند. براین اساس، هر قدر ملتی از گذشته و فرهنگ خویش آگاهی بیشتر و عمیق‌تری داشته باشد، بدون شک، با قاطعیت و ایمان بیشتری برای موجودیت و اعتبار خود و مطرح بودنش در سطح جهانی خواهد کوشید. وجود بحران‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی، که در بخش بیشتری از جهان توجه ملت‌ها را به خود جلب کرده، موجب شده است بیشتر اندیشمندان توجه‌شان به پدیده فرهنگ معطوف گردد زیرا به اعتباری همه رویدادهای اجتماع را به آن وابسته می‌دانند.

از جمله عواملی که در شکل‌گیری هویت بسیار مؤثر است تاریخ هر جامعه و وقایع مهم تاریخی به‌ویژه جنگ است. جنگ، کنشی اجتماعی است که بعد از اتفاق افتادن آن، فرهنگ و منش‌های شکل‌گرفته و ساختارهای حاصل از این واقعه انسانی گاه تا مدت‌های طولانی اثرات خود را خواهد داشت.

جنگ تحمیلی عراق علیه نظام نوپای اسلامی و به تبع آن، فعال شدن سازوکارهای فرهنگی و اجتماعی دفاع همه‌جانبه در مقابل دشمن، شاخص‌هایی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ایرانی همچون ایثار و شهادت، حماسه و مردانگی، حب دین و حب وطن و... را پرورش داد که زمینه شکل‌گیری فرهنگ دفاع مقدس را فراهم ساخت و جامعه اسلامی با بهره‌گیری از این ظرفیت توانست خطر جدی را دور گرداند.

هشت سال مردم به فرمان بنیانگذار و رهبر انقلاب برای دفاع از تمامیت ارضی از جان و مال خود دریغ نکردند و با ایثار و گذشت قهرمانانه در برابر دشمن ایستادند. دامنه اثرات این واقعه تاریخی فراتر از زمان و مکان بوده و امروزه شاهد تأثیرات جنگ تحمیلی در بخش‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی هستیم.

«جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق به‌عنوان یک پدیده اجتماعی قابل بحث و بررسی است. دفاع مقدس علاوه بر حفظ و بقای کشور و نظام جمهوری اسلامی، به خلق فرهنگ دفاعی جدیدی در تاریخ ایران منجر شد که از آن به فرهنگ دفاع مقدس یاد می‌شود.» (شعبانی سارویی، ۱۳۹۳: ۴۶). این فرهنگ غنی می‌تواند پشتوانه فرهنگی قوی و مؤثری در شکل‌گیری هویت فرهنگی نوجوانان باشد. این در حالی است که ما هم‌اکنون در شرایطی به‌سر می‌بریم که به‌شدت در معرض تهاجم فرهنگی قرار داریم. یکی از گروه‌هایی که در معرض تهاجم فرهنگی قرار دارند دختران جوان کشور هستند و عموماً شرایط سنی آنها به‌گونه‌ای است که در زمان جنگ تحمیلی نبوده‌اند، اما آشنایی آنها با جنگ تحمیلی می‌تواند در هویت‌یابی آنها بسیار مؤثر باشد.

این پژوهش با هدف بررسی رابطه بین مؤلفه‌های جامعه‌شناختی دفاع‌مقدس بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه شهرستان شهرکرد انجام و در پی پاسخ‌گویی به این سؤال است که آیا کارکردهای اجتماعی دفاع‌مقدس تأثیری در هویت فرهنگی دختران دوره دبیرستانی دارد؟

«هدف کلی پژوهش» تبیین نقش جامعه‌شناختی برنامه‌های دفاع‌مقدس بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر.

اهداف جزئی

۱. تبیین رابطه بین برگزاری یادواره شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان.
  ۲. تبیین رابطه بین برگزاری اردوهای راهیان نور و هویت فرهنگی دانش‌آموزان.
  ۳. تبیین رابطه بین تشییع شهدای گمنام و هویت فرهنگی دانش‌آموزان.
  ۴. تبیین رابطه بین انتشار وصایای شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان.
  ۵. تبیین رابطه بین اکران فیلم‌های تلویزیونی و سینمایی بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان.
- سؤال کلی پژوهش: چه ارتباطی بین برنامه‌های جامعه‌شناختی دفاع‌مقدس و هویت فرهنگی در دانش‌آموزان وجود دارد؟

۱. چه رابطه‌ای بین برگزاری یادواره شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان وجود دارد؟
۲. چه رابطه‌ای بین برگزاری اردوهای راهیان نور و هویت فرهنگی دانش‌آموزان وجود دارد؟
۳. چه رابطه‌ای بین تشییع شهدای گمنام و هویت فرهنگی دانش‌آموزان وجود دارد؟
۴. چه رابطه‌ای بین انتشار وصایای شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان وجود دارد؟
۵. چه رابطه‌ای بین اکران فیلم‌های تلویزیونی و سینمایی و هویت فرهنگی دانش‌آموزان وجود دارد؟

پیشینه تحقیق

تحقیقات و بررسی‌های زیادی در تبیین هویت فرهنگی ایران تاکنون مطرح شده‌است. دکتر علی شریعتی با طرح نظریه بازگشت به خویشتن، این ایده را پرورش داده‌است که اسلام مبنای بنیادین در شکل‌گیری هویت فرهنگی ایرانیان ایفا نموده‌است. « وقتی می‌گوییم بازگشت به خویش درواقع منظورمان بازگشت به فرهنگ خویش است... شاید این‌طور نتیجه بگیرید که ما

ایرانیان باید به خویشتن نژادی (آریایی) برگردیم، ولی من قطعاً چنین نتیجه‌گیری را رد می‌کنم... خویشتن پیش از اسلام ما فقط به وسیله دانشمندان و متخصصین در موزه‌ها و کتابخانه‌ها قابل رؤیت و مطالعه است، توده ما هیچ چیز از آنها یادش نیست. مردم ما هیچ ارتباطی با این سنگ نبشته‌ها و آثار تاریخی پیدا نمی‌کنند و قهرمانان، شخصیت‌ها، نبوغ‌ها و افتخارات و اساطیر آن دوره در میان مردم ما حیات و حرکت و تپش ندارند. مردم ما چیزی از این گذشته دور به خاطر نمی‌آورند و علاقه‌ای هم ندارند چیزی درباره تمدن‌های پیش از اسلام بیاموزند... در نتیجه، برای ما بازگشت به خویشتن نه به مفهوم بازیافتن ایران پیش از اسلام، بلکه بازگشت به خویشتن فرهنگی اسلامی به‌ویژه شیعی مان است.» (شریعتی، ۱۳۸۲: ۱۱-۳۰) «در جامعه من، اسلام هم ایمان توده است، هم قدرت نیرومند اجتماعی است، هم تاریخ است و هم فرهنگ ملی و هم در ذات، سازنده و آگاهی‌بخش و عدالت‌خواه و ضد استبداد و معتقد به عزت انسانی و اجتماعی و مادی پیروانش. نفهمیدن این واقعیت یعنی نفهمیدن هیچ چیز!» (همان: ۹۵). «اساساً یک نهضت عمیق فکری-اجتماعی از انبوه ذخایر فرهنگی و معنوی اش تغذیه می‌کند و می‌دانیم اسلام از این جهت بی‌نهایت قوی و غنی است. اسلام نه تنها به‌عنوان مجموعه عناصری که فرهنگ و ایمان نام دارد بسیار سرمایه دارد، بلکه به‌ویژه عناصر سازنده انقلابی و پیکارجویی که هم ایدئولوژی اسلام را و هم تاریخ اسلام را شکل داده‌اند، کاملاً بدان حالتی استثنائی می‌دهند و آن را از همه فرهنگ‌ها و مذاهب‌های دیگر ممتاز می‌کنند به‌ویژه اگر در تلقی شیعی آن مطرح باشد... پس از آنکه اسلام بعد از مرگ رهبرش، به‌صورت یک فلسفه قدرت حاکم درآمد، تشیع که به‌صورت اعتراضی از آغاز به مقابله با این نهضت برخاست، اسلام را از افتادن به این ورطه مانع شد و حالت انقلابی آن را نگاه داشت... تشیع ادامه مسیر حرکت و نهضتی بود که در متن فرهنگ بشری و به‌ویژه در مسیر جریان تاریخی فرهنگ ابراهیمی به نام توحید، همواره با تضاد طبقاتی، استثمار و حکومت زور و پول و حق‌کشی و استضعاف انسانی مبارزه می‌کرد» (شریعتی، ۱۳۸۹: ۲۲-۲۳).

شایگان (۱۳۸۰) بر این باور است که هویت ملی ایرانیان را می‌توان در سه ضلع تبیین کرد؛ هویت قبل از اسلام که به‌صورت تاریخی هنوز در ذهنشان باقی مانده است. هویت اسلامی و هویت جدید که از طریق تحولات عظیم مدرنیته بدان تعلق گرفته است.

آشنا و روحانی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «هویت فرهنگی ایرانیان از رویکردهای نظری تا مؤلفه‌های بنیادین، معتقدند مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانیان متأثر از منابع سه‌گانه ایرانی، اسلامی

و غربی است، ولی تأثیر آن با توجه نسبت میان منابع و مؤلفه‌های هویتی متفاوت است. بدین معنا، رویکرد تجویزی یا همان سیاست هویتی نیز سطحی متفاوت از سیاست فرهنگی را متجلی می‌سازد؛ چه اینکه سیاست فرهنگی ناظر به عناصر جزئی و عینی فرهنگ است، اما سیاست هویتی عناصر و مفاهیم انتزاعی، کلی و عمومی را - که غالباً در چشم‌انداز سیاستی محفوظ می‌شود- مدنظر قرار می‌دهد. از این حیث، می‌توان مؤلفه‌های هویت فرهنگی ایرانیان را در ۵ حوزه با لحاظ کردن زیرمؤلفه‌های آنها تقسیم‌بندی کرد: زبان (زبان نوشتاری و گفتاری)، دیانت (دین و مذهب)، جغرافیای فرهنگی، تاریخ و حافظه فرهنگی (میراث مادی و معنوی)، نظام اجتماعی (نظام آموزشی، نظام خانواده، نظام اقتصادی، نظام فرهنگی، نظام فرهنگی و حقوقی) (آشنا و روحانی، ۱۳۸۹: ۱۸۲-۱۸۴). در میان رویکردهای فرهنگی، رویکرد فرهنگی رجایی با ظرفیتی فرهنگی همراه است. او در واقع سنت و عرف ایرانیان را در طول سه جریان فوق از لحاظ تاریخی، مدنظر قرار می‌دهد و دو مؤلفه اعتدال و جوانمردی را در این راستا و بر پایه ادله، شواهد و قرائن تاریخی در سنت و عرف ایرانیان برجسته می‌سازد (رجایی، ۱۳۸۲: ۵۳).

جمالی (۱۳۹۴) در بررسی خود با عنوان «تأثیر دستاوردهای فرهنگی دفاع مقدس بر استمرار انقلاب اسلامی» بیان می‌کند که، به‌طور کلی، دست‌آوردهای فرهنگی دفاع مقدس شامل اعتماد به نفس و خودباوری، رشد باورهای دینی و فضایل اخلاقی، توسعه فرهنگ و تفکر بسیجی، فرهنگ احساس تکلیف برای دفاع در مردم، تحکیم وحدت ملی، فرهنگ ترجیح منافع ملی بر منافع فردی، تقویت فرهنگ اسلام‌خواهی و وطن‌دوستی، اشاعه فرهنگ اسلام‌خواهی در جهان، فرهنگ مبارزه با استکبار، فرهنگ ایثار و شهادت و فرهنگ مقاومت و پایداری می‌شود.

جمع‌بندی کلی از پژوهش‌های انجام شده در این حوزه نشان می‌دهد که در حوزه دفاع مقدس کارهای ارزشمندی صورت پذیرفته است و هریک از پیشینه‌ها از منظری خاص به موضوع نگاه کرده‌اند و هریک از پیشینه‌ها در شکل‌دهی این تحقیق از حیث نظری و تدوین ابزارهای پژوهش کمک‌کار خوبی بودند، ولی از حیث تمرکز موضوعی بر برنامه‌های فرهنگی دفاع مقدس و تأثیر آن بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان، به‌ویژه دانش‌آموزان دختر، نقطه افتراق این تحقیق با تحقیقات پیشین می‌باشد.

ملاحظات نظری

الف) تعریف مفاهیم

۱- فرهنگ: در لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ را مرکب از «فر» که پیشاوند است و «هنگ» که از ریشه

«تنگ» اوستایی به معنای کشیدن و فرهختن آورده شده است (دهخدا، ۱۳۴۱: ۲۲۸). فرهنگ نظام واژه‌ای است از باورها و مفروضات اساسی، ارزش‌ها، آداب و الگوهای رفتاری ریشه‌دار و دیرپا و نمادها و مصنوعات که اداراکات، رفتار و مناسبات جامعه را جهت و شکل می‌دهد و هویت آن را می‌سازد (نقشه مهندسی فرهنگی کشور، ۱۳۹۲: ۱۶).

۲- **هویت:** عمومی‌ترین معنای هویت عبارت است از تعریف خود در ارتباط با دیگران (اسکیولا^۱، ۲۰۰۵). اما در مفهومی کلی، می‌توان گفت به ظرفیت یک فرد یا یک گروه در به رسمیت شناختن خود و نیز به رسمیت شناخته شدن توسط دیگران (براون^۲، ۱۹۵۸: ۱۲).

۳- **هویت فرهنگی:** آن بخش از هویت که ما را از هویت‌های دیگر جهان متمایز می‌کند و بیانگر تفاوت‌های ما نسبت به دیگران است، نه اختلافمان با آنها. این نوع هویت که گسترده‌ترین و فراگیرترین نوع آن در بین شهروندان یک کشور است، از مهم‌ترین اجزای هویت ملی است که سبب توافق فرهنگی شده و شامل کلیه ابعاد فرهنگی است که به نحوی خودآگاه یا ناخودآگاه ما را تحت تأثیر قرار می‌دهد (محمدپور و طیبی‌نیا، ۱۳۸۹: ۶۰). رابطه بین هویت و فرهنگ ناشی از ارتباط هر دو مفهوم با کنش اجتماعی است. هویت را می‌توان حاصل نسبتی دیالکتیکی تلقی کرد که فرد بین شبکه معنایی ذهن خود و شبکه روابط اجتماعی برقرار می‌کند (آشنا و روحانی، ۱۳۸۹: ۱۶۳). محیط فرهنگی نقش برجسته‌ای در تکوین، حفظ، تغییر و تحول هویت دارد. اگرچه ساختارهای عینی مستقل و بیرون از اراده فرد به کنش کنشگران جهت می‌دهد، اما همین ساختارها نیز در خلال تکوین اجتماعی برآمده از رابطه میان فرد و اجتماع عرضه می‌شوند (توسلی، ۱۳۸۳: ۵). پیوند میان هویت و فرهنگ چنان عمیق است که اغلب هویت را پدیده‌ای فرهنگی می‌دانند و برای فرهنگ شأن مستقلی در هویت قائل می‌شوند. در تعریفی کاربردی، می‌توان گفت جوهره اصلی فرهنگ همان علائم، اندیشه‌ها و روابط منطقی و گفتمانی است (چلبی، ۱۳۷۵: ۵۸). با این رویکرد، اشتراکات فرهنگی، عناصر و اجزای مشترک بین جوامع هستند و هویت فرهنگی نیز بخشی از ویژگی جامعه است که آن را از سایر جوامع متمایز می‌سازد. در دیدگاه انسان‌شناسان، هویت فرهنگی از مؤلفه‌هایی چون ملت، قلمرو جغرافیای سیاسی، زبان و دین تشکیل شده است (روح‌الامینی، ۱۳۷۹: ۸۳). اندیشمندان حوزه علوم اجتماعی هرکدام ابعاد متفاوتی را برای هویت فرهنگی قائل هستند و دسته‌بندی‌های

1 Sciolla

2 Brown

متفاوتی را ارائه نموده‌اند. در این پژوهش، هویت فرهنگی به مفهوم کلی مورد بررسی و در ادامه به سه بُعد آن پرداخته شده است؛ هویت ملی: یکی از مباحث اصلی مطالعات فرهنگی «هویت ملی» است. اصولاً هویت چه ملی و چه فرهنگی به رفتار، اعمال و چگونگی بازیگری فرد در مناسبات روزمره اطلاق می‌شود (میرفخرایی، ۱۳۸۴: ۲۱۳). هویت فرهنگی بر ایند کنش‌های متقابل گوناگونی که بین شخص و محیط اجتماعی دور و نزدیک او صورت می‌گیرد، را نشان می‌دهد. هویت ملی پدیده‌ای سیاسی و اجتماعی تلقی می‌شود که نوزاد عصر جدید است و مفهومی علمی است که از ساخته‌های تازه علوم اجتماعی به‌شمار می‌رود و از نیمه دوم قرن کنونی به جای مفهوم «خلق و خوی ملی» رواج گرفته است (تاجیک، ۱۳۸۴: ۱۶۱). هویت دینی: از نیازهای فطری آدمی، گرایش به عشق و پرستش است. به این معنا که انسان مستقل از هرگونه یادگیری در درونش تمایل به عبادت و بندگی خدا را احساس می‌کند. تجلی چنین احساس و تمایلی در اعمال و رفتار دینی آشکار می‌گردد و به‌طورکلی، رابطه آدمی و دین و نسبتی که با آن پیدا می‌کند، در مقوله هویت دینی قابل تبیین و توضیح است. به گفته یکی از روان‌شناسان، هدف ایدئولوژی ایجاد تصویری در ذهن شخص است که احساس فردی و جمعی را در او تقویت نماید (شاملو، ۱۳۸۸: ۶۷). هویت انقلابی: اعتقاد و التزام به تمام ارزش‌های انقلاب اسلامی و پیروی از رهبری و تمام اهداف انقلاب (امیری، ۱۳۸۸: ۱۹).

۴- دفاع مقدس: مجموعه مجاهدت‌ها، حماسه‌ها، پامردی‌ها و فعالیت‌های متنوعی که ملت شریف و مسلمان ایران و نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در طول ۸ سال جنگ تحمیلی در برابر تهاجم استکبار جهانی و رژیم بعث عراق به خاک ایران اسلامی انجام دادند و در این امتحان سربلند و پیروز بیرون آمدند (شعبانی سارویی، ۱۳۹۴: ۴۸).

شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران که در روند جنگ ایران و عراق تأثیر قابل توجهی به‌جا گذاشت، متنوع بوده و هریک از آنان توانسته جلوه‌هایی از قدرت و مقاومت را بازتولید نماید. به‌عبارت‌دیگر، بسیاری از شاخص‌های فرهنگ سیاسی ایران ماهیت هویت‌گرا، عدالت‌جویانه و شالوده‌شکن داشته است. این امر نشان می‌دهد که انقلاب ایران توانسته جلوه‌هایی از ساختارشکنی بین‌المللی را در برابر اقتدار بازیگران مسلط بین‌المللی و قدرت‌های بزرگ به‌وجود آورد. چنین فرایندی در دوران جنگ عراق علیه ایران بازتولید گردید. این امر نتایج مؤثرتری را در شکل‌گیری جنبش اجتماعی کشورهای خاورمیانه و همچنین جنبش مقاومت اسلامی از جمله جنبش‌های اسلامی در لبنان، مصر، عراق، کویت و بحرین ایفا نمود (متقی، ۱۳۸۷: ۲۳۳). از بُعد

داخلی نیز این فرهنگ دفاعی تأثیرات شگرفی بر زندگی و نحوه کنش افراد در صیانت از آرمان‌ها، ارزش‌ها و مرز و بوم در برابر تهدیدات مرتبط با حوزه پایداری کشور داشته است (شعبانی سارویی، ۱۳۹۴: ۴۸). بنابراین تحت‌تأثیر همین فرهنگ دفاعی و دفاع‌مقدس‌الگوهای سمت‌گیری به موضوعات مختلف و مرتبط با استقلال، پایداری و بالندگی کشور سامان یافته و افراد و جامعه را برای اقدامات مختلف آماده کرده است. حس تعلق و مشارکت ایثارگرانه مردم در دفاع از ارزش‌ها، هویت، استقلال ملی، دستاوردهای انقلاب، بالندگی و پیشرفت کشور و نحوه ورود افراد جامعه به آن از جمله اقدامات نشئت گرفته از آن است. از این‌رو می‌توان دفاع‌مقدس را نظام ارزشی، هنجاری و الگویی ناظر بر ادراک، سمت‌گیری و پایدارسازی جامعه در برابر تهدیدات و آسیب‌ها و تلاش برای ایجاد امنیت، حس بالندگی، امید و پیشرفت در کشور مرتبط با حوزه‌های مختلف تلقی کرد (عامری، ۱۳۹۳: ۱۲۴).

۵- **اردوهای راهیان نور:** راهیان نور نامی است برای گروهی بزرگی از کاروان‌های سیاحتی - مذهبی در ایران که به بازدید از مناطق جنگی بازمانده از جنگ ایران و عراق در غرب و جنوب غربی کشور می‌پردازند. بیشتر این کاروان‌ها هم‌زمان با تعطیلات نوروزی و نیز تعطیلات تابستانی، برای مناطق غرب کشور، فعال می‌شوند و مناطق مرزی استان خوزستان، به‌ویژه منطقه شلمچه، از مقصدهای پرطرفدار این گروه‌هاست. سازمان‌دهنده و متولی اصلی اردوهای سراسری راهیان نور سازمان اردویی راهیان نور و گردشگری بسیج است که هر ساله گروه‌هایی از مردم مناطق مختلف ایران برای بازدید از مناطق جنگی غرب و جنوب غربی این کشور، به استان‌های هم‌مرز با عراق می‌برد (مسعودی و نوغانی، ۱۳۹۲: ۱۲۵).

۶- **تشییع پیکر شهدای گمنام:** پس از اتمام جنگ تحمیلی، تفحص در مناطق جنگی برای پیدا کردن پیکر شهدا آغاز گردید و تعداد پیکرهای زیادی که نام و نشانی آنها مشخص نبود در این مناطق پیدا شد. این درحالی است که هنوز پس از حدود ۲۷ سال از اتمام جنگ این روند هنوز هم ادامه دارد و پیکر این عزیزان با نام شهدای گمنام در اقصی نقاط کشور اسلامی تشییع می‌گردد.

۷- **فیلم‌های سینمایی و تلوزیونی با محوریت دفاع‌مقدس:** وقایع و اتفاقات دوران جنگ تحمیلی در زمان جنگ و پس از آن، محوریت بسیاری از برنامه‌های تلوزیونی و سینمایی قرار گرفت به‌نحوی که از اصطلاح سینمای جنگ در بین اهالی سینما رواج یافت. تأثیر فیلم‌های تلوزیونی و سینمایی تولید شده در این زمینه برای نوجوانان و جوانان بسیار حائز اهمیت است

و می‌تواند اطلاعات زیادی در زمینه جنگ تحمیلی و رشادت‌های رزمندگان به مخاطب خود انتقال دهد.

چهارچوب نظری

۱- دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

در بررسی سخنان و تحلیل محتوای سخنرانی‌ها در دست‌نوشته‌های امام خمینی (ره) هرچند واژه هویت به شکل محدودی به کار رفته که در آن موارد نیز به واژه‌هایی همچون هویت ایرانی - اسلامی، هویت اسلامی اشاره شده اما استعمال واژه هویت به شکل غیرمستقیم به‌طور گسترده‌ای در ادبیات مورد استفاده وی به کار گرفته شده است (اکبر، ۱۳۷۰: ۴۸). ایشان در بحث هویت، اسلام را نقطه اتکایی برای جامعه ایران می‌داند و احیای هویت فرهنگی را، که از آن تحت عنوان هویت اسلامی - انسانی یاد می‌کند، مهم‌ترین راه‌کار حفظ و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی می‌داند. امام معتقد است احیای این هویت انسانی موجب ظهور انسانیت انسان می‌شود که تجلی آن را در حمایت چنین انسانی از اهدافی همچون استقلال، خودباوری، اتکای به نفس، امید به آینده، عدم سلطه‌پذیری، حمایت از پیشرفت واقعی و مظاهر واقعی تمدن، نفی هرگونه تقلید غیرعقلایی از دیگران، نقد سنت‌های غیرعقلانی خودی، حفظ کرامت و ارزش‌های اصیل انسانی و... می‌توان دید که زمینه هرگونه حرکت مستقل و تکاملی جوامع می‌باشد (جسمی، ۱۳۸۶: ۲۲).

مقام معظم رهبری در بیانات خود، تلاش نموده‌اند اهمیت موضوع هویت فرهنگی را نمایان کرده و حتی آن را با همه حیات یک مجموعه و ملت مرتبط سازند. ایشان می‌فرمایند: هویت ملت‌ها عبارت است از مشخصه‌های فرهنگی آنها و مزیت‌های فرهنگی آنها. این هویت فرهنگی یک ملت را تشکیل می‌دهد. این هویت فرهنگی، اصل است. اگر چنانچه این از یک ملتی گرفته شود، این ملت هضم خواهد شد؛ یعنی درواقع به معنای حقیقی کلمه، نابود خواهد شد. حالا در یک مشخصه جغرافیایی قرار می‌گیرد، اما چیزی نیست. هست، اما بودن او مثل نبودن است. هویت فرهنگی، همه حیات یک مجموعه و یک ملت است (مقام معظم رهبری). معظم‌له در خصوص چیستی هویت فرهنگی می‌فرمایند: هویت فرهنگی همان «عقلانیت معنوی» و «خرد جمعی» است که اصل و منشأ حیات و امتیازات یک ملت است (۲۱ تیرماه ۹۳). مؤلفه‌های هویت فرهنگی نیز از نظر ایشان دور نمانده و هویت فرهنگی را دارای دو مؤلفه «مشخصه‌های فرهنگی» و «مزیت‌های فرهنگی» می‌دانند که هویت فرهنگی یک ملت را تشکیل می‌دهند. ایشان

در فرازی از سخنان خود به شکل‌گیری هویت فرهنگی اشاره می‌کند و به نقش بی‌بدیل رسانه‌ها در شکل‌گیری هویت فرهنگی می‌پردازد. «امروز رسانه‌ها در دنیا، فکر، فرهنگ، رفتار و در حقیقت، هویت فرهنگی انسان‌ها را القا می‌کنند و تعیین‌کننده هستند ... می‌توانند ملت‌هایی را از هویت انسانی خودشان و هویت ملی‌شان تهی کنند و می‌توانند احساس تبعیض را در انسان‌ها زنده کنند» (۲۶ اردیبهشت ۸۵).

۲- دیدگاه سایر اندیشمندان

رویکردهای نظری متعددی درباره هویت مطرح شده‌است. چارچوب مورد استفاده با تأکید بر نقش جامعه و اجتماع در شکل‌گیری هویت فرهنگی است. فرایند جامعه‌پذیری (اجتماعی‌شدن) یکی از عناصر تشکیل‌دهنده هویت است و در برگیرنده اثرگذاری‌های متفاوتی است که در طول زندگی بر فرد وارد می‌آید. در جریان تعامل اجتماعی است که فرد جامعه‌پذیر می‌شود. به عبارت دیگر، با ارزش‌ها و هنجارهای گروه و جامعه خود آشنا می‌شود (جنکینز^۱، ۱۳۸۱: ۷۰). یکی از انواع جامعه‌پذیری جامعه‌پذیری فرهنگی است. در این خصوص نظریه‌پردازانی مانند پارسونز توجه خاصی به اهمیت جامعه‌پذیری فرهنگی داشته‌اند.

پارسونز شرط شکل‌گیری «خود» را بیان می‌کند که این «خود» راهی برای شناختن هویت را فراهم می‌کند. در این نگرش می‌توان با ساختار جامعه و چگونگی تأثیر آن در فرد آشنا شد (شاه‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۱۲). پارسونز در الگوی خود، فرهنگ را در رأس همه نظام‌ها قرار داده است و بر آن است که فرهنگ به صورت ارزش‌ها و هنجارها تجسم یافته‌است و در نظام شخصیت ملکه ذهن کنشگران می‌شود. به عبارت دیگر، در این فرایند، کنشگران از لحاظ فرهنگی جامعه‌پذیر می‌شوند. بنابراین می‌توان این قضیه اساسی را استنباط کرد که هرچه جامعه‌پذیری فرهنگی بیشتر شکل گرفته باشد، هویت فرهنگی نیز بیشتر و قوی‌تر شکل خواهد گرفت (محمدپور و طیبی‌نیا، ۱۳۸۹: ۵۸).

ویلیام گلاسر^۲ هویت را جز لاینفک زندگی همه انسان‌ها و در همه فرهنگ‌ها می‌داند که از لحظه تولد تا مرگ ادامه می‌یابد. در اینجا هویت از دیدگاه درمانی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و منظور از هویت تصور فرد نسبت به خودش است که با آن احساس موفقیت یا عدم موفقیت می‌کند. از نظر گلاسر، هویت به طرق مختلفی تشکیل می‌شود و رشد می‌کند. یکی

1 Jenkins

2 William Glasser

از راه‌های تکوین هویت داشتن ارتباط و درگیری عاطفی با خود و دیگران است. اساس تشکیل هویت، تلاش‌ها و فعالیت‌هایی است که علاقمند به تعقیب آنها هستیم و بر اثر تلاش‌ها و فعالیت‌های خود متوجه می‌شویم که ما که هستیم و چگونه عمل می‌کنیم. برداشت‌ها و نظرهای دیگران در روشن کردن هویت ما نقش عمده‌ای دارند. ارزشیابی‌های ما از خودمان درباره شرایط زندگی، اوضاع اجتماعی و اقتصادی نیز تعیین‌کننده هویت ماست. همچنین تصور ما در مورد وضع جسمانی و شیوه لباس پوشیدن نوع هویت ما را در مقایسه با دیگران مشخص می‌کند (شفیع‌آبادی، ۱۳۷۱: ۸۹).

هربرت بلومر^۱ در بحث اجتماعی شدن و کنش، به نقش خانواده (والدین) و هویت پرداخته است. بر مبنای تئوری بلومر، فرایند اجتماعی شدن با کمک عوامل شش‌گانه امکان‌پذیر است که عبارت‌اند از: والدین، گروه همسالان، مدارس یا سازمان‌های رسمی مجامع عمومی، رسانه‌ها و وسایل ارتباط جمعی. اجتماعی شدن فرایندی است که انسان در آغاز آن، هنجارهای اجتماعی را یاد می‌گیرد و با آنها تطبیق می‌یابد. فرایند جامعه‌پذیری از نظر او در حقیقت به معنای یکی شدن و جا افتادن در جامعه کلان است (سفیری و معماربانی، ۱۳۸۹: ۱۱).

اریک اریکسون^۲ بیدار شدن میل و نیروی جنسی را در تحولات دوره بلوغ دخیل می‌داند و علاوه بر آن به نقش عوامل اجتماعی هم اشاره می‌کند. اما مهم‌تر از رشد جسمی و سر برآوردن تکانه‌های جنسی، دغدغه عمده نوجوان این است که نکند به نظر دیگران فرد خوبی نیاید؟ در عرصه اجتماعی، چه جایگاهی خواهد داشت؟ به عبارت دیگر، مسئله اصلی نوجوان که دائم با آن اشتغال خاطر دارد «هویت» است. او می‌خواهد بداند کیست؟ و که خواهد شد؟ نوجوان در پی پاسخ این سؤال دچار «تعلیق روانی-اجتماعی» می‌شود و مضطربانه با افراد و گروه‌های مختلف همانندسازی می‌کند. اما همه اینها ممکن است هویت‌های موقت و متزلزلی باشند، به طوری که نوجوان برای حفظ آنها ممکن است روش‌های مختلفی در پیش بگیرد که راه انداختن دارودسته یا پیوستن به یکی از دارودسته‌های موجود و بی‌تحملی در برابر تفاوت‌های فردی دیگران از آن جمله است (اریکسون، ۱۳۸۲: ۶۵-۶۶). او به این ترتیب هویت‌های مختلف را می‌آزماید تا سرانجام با عقاید و ارزش‌های یک گروه اجتماعی احساس وحدت درونی کند. البته فرایند تشکیل هویت فرایندی مادام‌العمر است. دستاوردها و فضایی که فرد در مراحل پیشین کسب

1 Herbert Blumer

2 Erik Erikson

3 Linguistic turne

کرده، در تحکیم بنای هویت سالم نقش دارند. همانندسازی و هویت‌یابی سالم نوجوان از میزان توفیق او در کودکی در نیل به امید و اعتماد، اراده و خودگردانی، هدفمندی، ابتکار عمل و صلاحیت و پشتکار متأثر است. عاشق شدن و همانندسازی مفرط با مشاهیر نیز طرق دیگری برای نیل به تعریفی از خود به‌شمار می‌روند.

برای بررسی دقیق‌تر هویت فرهنگی رویکرد ساختارگرایی و تحلیل نشانه‌شناختی فرهنگ (رویکرد تفسیرگرایی) لوی اشتراس، رولان بارت، فوکو و دریدا نوعی از تحلیل فرهنگ، که از ساختارگرایی زبان‌شناختی تأثیر پذیرفته، انتخاب شده است. در این رویکرد، فرهنگ به‌مثابه نظامی از نشانه‌های دارای معنای عمیق تحلیل می‌شود. جریان چرخشی زبانی که در اغلب دیسپلین‌های فکری و علمی از جمله فلسفه زبانی ویتگنشتاین و پدیدارشناسی آغاز شده بود در رشته‌های دیگر از جمله اتنومتدلوژی به وجه خاصی ظهور کرد که راه را بر تکوین مطالعات فرهنگی هموار کرد. رویکرد ساختارگرایی و تحلیل نشانه‌شناختی الگوی گفتار و زبان را سرچشمه اصلی نظم و شناخت معرفی کرد که همه نظام‌های معنایی جامعه در عرصه زبان شکل می‌گیرند. در این رویکرد، فرهنگ به‌مثابه نظامی از معناساز و از طریق تفسیرهای زبانی یا «نظام علائم» می‌توان به شناخت و تحلیل آن موفق شد (استریناتی، ۱۳۸۰: ۱۲۸). این نظام معنایی معمولاً ماهیتی بین‌الذهانی و گفتمانی دارد که درک مشترکی را میان همه اعضا یک فرهنگ ممکن می‌سازد. لوی اشتراس به ساختارهای ژرفی تأکید می‌کرد که پدیده‌ها را به‌وجود می‌آورند. طبق نظر او، این ژرف‌ساخت‌ها به خصوصیات اساسی ذهن مربوط می‌شوند و به‌نوعی ساختار ذهنی هستند. اما رولان بارت از طریق تحلیل نشانه‌های زبانی، معنای فرهنگی، اجتماعی و تاریخی آنها را توضیح داد. وی روابط دال و مدلول را که در زبان‌شناسی سوسوری بیان شده بود یک توضیح جدیدی به آن افزود و این رابطه جدید را در معنای فرهنگی نشانه‌ها معرفی کرد. در اندیشه او، نشانه‌ها حامل معناهای فرهنگی، ایدئولوژیکی و اسطوره‌ها هستند. به‌عبارت‌دیگر، نشانه‌ها را می‌توان سازنده نظام‌های ایدئولوژیکی، اسطوره و فرهنگ دانست که این نظام علائم حامل معانی ذهنی ویژه‌ای هستند. اساساً در نگاه نشانه‌شناختی فرهنگ، اسطوره و ایدئولوژی ساختارها و نظام‌های زبانی هستند که در زبان و با زبان برساخته می‌شوند و ادامه می‌یابند. فوکو اگرچه تلاش خود را به نقد و واسازی^۱ ساختارها معطوف کرده بود تا فیزیک خرد و پراکنده قدرت را به دقت تمام بشناسد، اما وی نیز «نظم گفتار» را ساختاری از قدرت

معرفی کرد که به‌طور بنیادین، اراده و آزادی بشر کنونی را متعین می‌سازد. ژاک دریدا نیز به‌واسازی «نظم حاکم در متون» همت کرد تا نشان دهد چگونه متن‌های تولیدشده در جامعه به بازتولید و گسترش اقتدار و سلطه می‌انجامد. این مرحله از تفکر نظری فرهنگ که همراه با نقد ساختارگرایی، بورژوازی و مدرنیته بود به تکوین و ظهور جریان‌های فکری همچون پساساختارگرایی و پسامدرنیسم و تحلیل فرهنگ عامه کمک شایانی کرد. ظهور مطالعات فرهنگی، فرهنگ به‌مثابه امری برساختی، گفتمانی و میان‌رشته‌ای؛ جریان چرخش زبانی و همچنین چرخش فرهنگی شرایطی را به‌وجود آورد که نشان می‌داد فرهنگ برساننده سایر ابعاد زندگی از جمله اقتصاد، سیاست و اجتماع است و نظریه‌هایی به‌وجود آمد که بر فرهنگی بودن همه جهان زندگی دلالت می‌کردند. از این‌منظر، همه چیز از فرهنگ اشباع شده و جامعه امروزی «جامعه‌ای فرهنگی شده» است. نظریه‌های پدیدارشناسی و اتنومتدولوژی نیز بر این تأکید می‌کنند که فرهنگ جریانی است که نه صرفاً توسط روشنفکران و فرهیختگان بلکه توسط مردم عادی و توده‌ها در زندگی هر روزی برساخته می‌شود و تأثیر گفتار و ذهنیت در برساخته شدن فرهنگ امری بنیادین است (بیات، ۱۳۹۵: ۵۴).

چارچوب نظری این پژوهش براساس تلفیقی از نظریات مختلف و گوناگون است. در بحث اهمیت و ضرورت تداوم انقلاب اسلامی، هویت به‌عنوان راهکار در نظر امام راحل (ره) است و همچنین مقام معظم رهبری هم بر آن تأکید دارند. در باب تشکیل هویت فرهنگی نیز از نظرات جامعه‌شناسان کارکردگرا و ساختارگرا استفاده شده است.

بر مبنای چارچوب نظری تحقیق، می‌توان بیان داشت که نشانه‌های فرهنگی زیادی در فرایند دفاع مقدس نقش تعیین‌کننده‌ای داشته، از تنوع قابل توجهی برخوردار بوده‌است، اما برخی از این مؤلفه‌ها آثار مؤثرتری در ارتباط با شکل‌گیری فرهنگ ایران در فرایند جنگ تحمیلی به‌جا گذاشته است. در این ارتباط می‌توان به شاخص‌های برگزاری یادواره شهدا، برگزاری اردوهای کاروان راهیان نور، برگزاری مراسم تشییع شهدای گمنام، اکران فیلم‌های تلویزیونی و سینمایی دفاع مقدس و انتشار وصایای شهدا اشاره داشت. هریک از این مؤلفه‌ها، شاخصه‌های قدرت مقاومت را تشکیل می‌دهند.

۳- فرضیه‌های پژوهش

۱- بین برگزاری یادواره شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان رابطه معنادار وجود دارد.

۲- بین برگزاری اردوهای راهیان نور و هویت فرهنگی دانش‌آموزان رابطه معنادار وجود دارد.

۳- بین تشیع شهدای گمنام و هویت فرهنگی دانش‌آموزان رابطه معنادار وجود دارد.

۴- بین انتشار وصایای شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان رابطه معنادار وجود دارد.

۵- بین اکران فیلم‌های تلوزیونی و سینمایی بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان رابطه معنادار وجود دارد.

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش، روش تحقیق میدانی از نوع تحقیقات همبستگی بوده است. برای جمع‌آوری اطلاعات نیز از ابزار پرسش‌نامه محقق‌ساخته که شامل ۵۰ گویه براساس طیف پنج‌درجه‌ای لیکرت استفاده شده است. گویه‌های پرسش‌نامه براساس اهداف پژوهش تدوین گردید. در پرسش‌نامه طراحی شده هویت فرهنگی، به صورت کلی، مورد سنجش قرار گرفته و به مؤلفه‌های خردتر تبدیل نگردید. برای تعیین روایی از نظر ۵ نفر از صاحب‌نظران و اهل فن استفاده گردید و برای تعیین پایایی از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شد که ضریب پایایی کل آن ۰/۹۲ محاسبه شد (مقدار آلفای کرونباخ هرکدام از مؤلفه‌های کارکردهای اجتماعی در جدول شماره ۱ آورده شده است). جامعه آماری پژوهش نیز شامل کلیه دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه (دوره دوم) شهرستان شهرکرد که تعداد آنها برابر آمار سازمان آموزش و پرورش ۷۱۵۲ نفر می‌باشد و حجم نمونه نیز با استفاده از جدول مورگان ۲۵۷ نفر تعیین گردید. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از نرم‌افزار SPSS و آمار استنباطی شامل ضریب همبستگی اسپیرمن، تحلیل رگرسیون گام‌به‌گام و آزمون f استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

- تجزیه و تحلیل آماری داده‌های جمعیت‌شناختی

توزیع فراوانی پایه تحصیلی پاسخگویان نشان می‌دهد از مجموع ۲۵۷ نفر پاسخگویان، ۲۲ درصد در کلاس دهم (اول)، ۲۶ درصد در کلاس یازدهم (دوم)، ۲۷/۲ درصد در کلاس دوازدهم (سوم) و ۲۴/۸ درصد در کلاس پیش‌دانشگاهی مشغول به تحصیل بودند. به منظور بررسی تأثیر پایه تحصیلی دانش‌آموزان در نتایج تحقیق از آزمون تحلیل واریانس

استفاده گردید که نتایج در جدول شماره ۱ آورده شده‌است.

جدول شماره ۱. تحلیل واریانس تأثیر پایه تحصیلی و نتایج پژوهش

منابع پراکندگی	مجموعه مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	سطح معناداری
بین گروهی	۷۰۳/۶۱۳	۲	۳۵۱,۸۰۶	۶/۵۵۴	/۰۳۱
درون گروهی	۵۲۰/۵۷۷	۲۴۸	۱,۹۲۰		
کل	۵۹۱۰/۱۹۰	۲۵۰			

با توجه به نتایج به دست آمده، مقدار محاسبه شده F (۶/۵۵) می‌باشد که این مقدار با درجه آزادی ۲ و ۲۴۸ از مقدار جدول در سطح (۰/۳۱) بزرگتر است؛ بنابراین با ۹۰ درصد اطمینان می‌توان گفت پایه تحصیلی دانش‌آموزان در نتایج پژوهش تأثیری ندارد و فرضیه صفر مبنی بر عدم تفاوت پذیرفته می‌شود. براساس این یافته برنامه‌های فرهنگی شامل برگزاری یادواره شهدا، برگزاری اردوهای راهیان نور، تشییع پیکر شهدای گمنام، انتشار وصایای شهدا و اکران فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی در بین تمام پایه‌های تحصیلی نمونه مورد بررسی تأثیر یکسانی داشته است.

- تجزیه و تحلیل سایر داده‌ها و ارائه یافته‌های تحقیق

جدول شماره ۲. همبستگی متغیرها

ضریب همبستگی			شاخص‌های مرکزی و پراکندگی				متغیر
Sig	P.Value	R	انحراف معیار	میانگین	بیشترین	کمترین	
۰,۰۴۸	P< ۰/۰۱	۰,۴۲۵	۵,۵	۳۹,۵	۴۴	۲۹	برگزاری یادواره شهدا
۰,۰۰۱	P< ۰/۰۱	۰,۴۹۶	۲,۶	۴۱,۵	۵۶	۲۷	برگزاری اردوهای راهیان نور
۰,۰۰۱	P< ۰/۰۱	۰,۶۲۶	۴,۸	۴۱,۹	۵۰	۲۲	تشییع پیکر شهدای گمنام
۰,۰۷۰	P< ۰/۰۱	۰,۰۰۵	۴,۴	۴۲	۵۲	۱۹	انتشار وصایای شهدا
۰,۰۰۴	P< ۰/۰۱	۰,۶۷	۴,۶	۳۸	۴۸	۲۰	اکران فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی
			۲۰,۱۴	۱۱۲	۱۴۰	۳۵	هویت فرهنگی

در بررسی فرضیه اول که به بررسی رابطه بین برگزاری یادواره شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان می‌پردازد، با توجه به جدول فوق و مقدار $r=0/425$ و $Sig=0/048$ چون این مقدار از $0/05$ کمتر است، بنابراین بین برگزاری یادواره شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر رابطه وجود دارد و فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود و این رابطه رابطه مثبتی است. برگزاری یادواره شهدا یکی از برنامه‌هایی است که باعث می‌شود نسل جوان و نوجوان که وقایع دوران جنگ تحمیلی را تجربه نکرده‌اند، هم در بعد عقلی، عاطفی و هم اجتماعی تحت تأثیر وقایع جنگ و به‌ویژه شهدا قرار گیرند و این عمل می‌تواند در بُعد احساسی و عقلانی آنها مؤثر باشد. یادواره‌های شهدا یکی از مؤثرترین روشهای ترویج ارزش‌های اسلامی بزرگداشت افرادی است که در آن ارزش‌ها پیشرو بوده و می‌توانند برای دیگران الگو باشند. به عبارتی، با معرفی و تقدیر از قهرمانان واقعی می‌توان آنان را الگو معرفی کرد تا عموم افراد ترغیب شوند که سبک زندگی خود را با آنان تطبیق دهند و در نتیجه، جریان‌سازی مناسبی در جامعه انجام شود. برگزاری یادواره شهدا با همین هدف انجام می‌شود. با بزرگداشت یاد و خاطره شهدا می‌توان آنان را به‌عنوان الگوی واقعی شناساند و فطرت نسل جوان را بیدارتر و ترغیبشان به سمت ارزش‌های شهدایی را بیشتر نمود و با بیان خاطرات دوران دفاع مقدس و بیان ابعاد مختلف زندگی شهدا، ارزش‌های الهی را ترویج داد (وبسایت کالک^۱). در تعریف کلی، می‌توان گفت یادواره شهدا به فعالیت‌هایی اطلاق می‌شود که با برنامه‌ریزی قبلی و در زمان و مکان مشخص و عموماً با هدف بزرگداشت و حفظ یاد و خاطره شهدا و ارائه الگوهای ارزشی (شهدا) انجام می‌شود. یادواره‌ها به‌عنوان مناسکی فرهنگی در واقع وظیفه انتقال فرهنگی را عهده‌دار هستند و این انتقال به‌واسطه بهره‌گیری از ابزارهای نوین و همچنین با به‌کارگیری سازوکارهای روایی آموزه‌های فرهنگی دفاع مقدس را به نسل جدید منتقل می‌نمایند.

در بررسی فرضیه دوم، مقدار $r=0/496$ و $Sig=0/001$ چون این مقدار از $0/05$ کمتر است، پس می‌توان گفت بین برگزاری اردوهای راهیان نور و هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر رابطه وجود دارد و فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود و این رابطه رابطه مثبتی است.

اردوهای فرهنگی با هر هدف و برنامه و محتوایی بر افراد شرکت‌کننده تأثیر جدی می‌گذارد و این تأثیر به واسطه درگیری همه‌جانبه افراد شرکت‌کننده بسیار عمیق است. حال اگر این اردوها در جایی و منطقه‌ای برقرار باشد که واجد ویژگی‌هایی از ایثار، جان‌فشانی، شجاعت، شهامت و

حماسه همه‌جانبه باشد، به‌ویژه در نسل جدید، اثرات شخصیتی عمیقی برجای می‌گذارد و از این رهگذر، دو کارکرد ویژه را به منصفه ظهور می‌رساند. اولین کارکرد در این حوزه، کارکرد جامعه‌پذیری این ویژگی‌ها در نسل جدید و دومین کارکرد آن زنده نگهداشتن و انتقال فرهنگی آموزه‌های دفاع‌مقدس در طول تاریخ می‌باشد که باعث تداوم و استمرار آنها می‌شود.

کارکرد دیگر اردوهای راهیان نور الگوسازی شخصیت و عملکرد شهدا و ایثارگران در دوران دفاع‌مقدس است که این الگوها بنا به شرایط دوران جنگ و به‌ویژه با قالب حماسی و هیجانی آن در نسل جدید، عمیق‌ترین تأثیرها را برجای می‌گذارد. مقام معظم رهبری از این حرکت با عنوان ثروت فرهنگی یاد و اعتقاد دارند که «اردوهای راهیان نور» فناوری استخراج این ثروت است. «من می‌گویم این راهیان نور یک فناوری است؛ این یک فناوری است برای استفاده از این ثروت عظیم.» همچنین ایشان نتیجه عملی اردوها را در جان و دل زوار با عبارت «زیارت با معرفت» یاد نموده و معتقدند که «آن کسانی که به این سفرهای راهیان نور می‌آیند و برمی‌گردند، حتماً باید چیزی به آنها اضافه شده باشد؛ باید بین آنها و بین حادثه مهم دفاع‌مقدس یک پیوند و ارتباط ناگسستنی به وجود بیاید (دیدار با مسئولین برگزاری اردوهای راهیان نور ۹۲/۱۲/۲۶).

این نکته را نیز باید ذکر کرد در این تحقیق همه دانش‌آموزان دوره متوسطه که در اردوهای راهیان نور شرکت نکرده‌اند نیز مدنظر بوده و در تدوین پرسش‌نامه لحاظ گردید. با این حال، یافته‌ها بیانگر این است که حتی دانش‌آموزانی که صحنه‌هایی از اردوهای راهیان نور را از رسانه‌ها دیده یا از دیگران شنیده‌اند و همچنین برنامه‌های مستندی که پخش شده‌اند را تماشا کرده‌اند تحت تأثیر اردوهای راهیان نور قرار گرفته‌اند، اما حضور نوجوانان در مناطق جنگی قطعاً تأثیر شگرف‌تر و عمیق‌تری خواهد داشت. نتایج پژوهش مسعودی و نوغانی (۱۳۹۲) نیز نشان داد حضور دانشجویان در اردوی راهیان نور، باعث بهبود نگرش رفتاری و شناختی آنها به شهادت می‌شود که به‌نوعی با نتایج این فرضیه همسو و هم‌راستا می‌باشد.

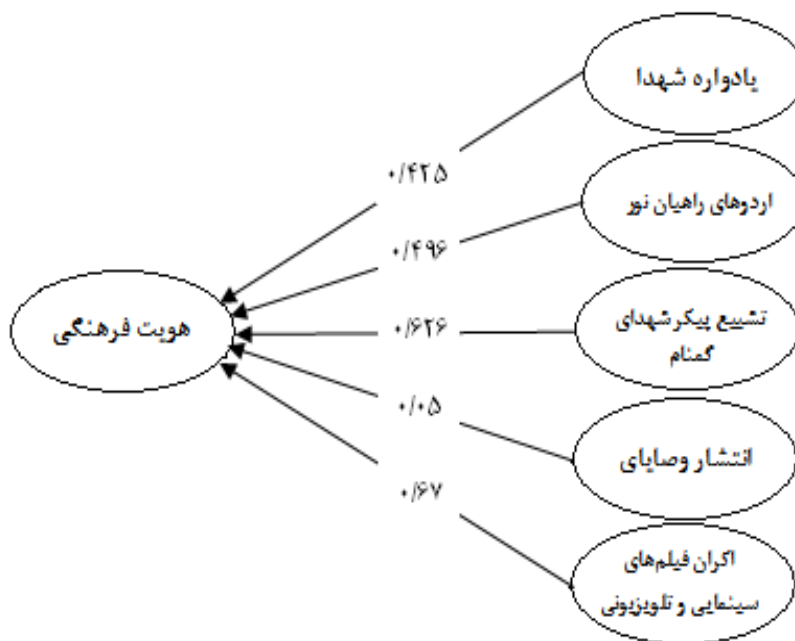
فرضیه سوم پژوهش به بررسی رابطه بین تشیع پیکر شهدای گمنام با هویت فرهنگی دختران می‌پردازد که با توجه به جدول بالا و مقدار $r=0/626$ و $Sig=0/001$ چون این مقدار از $0,05$ کمتر است، می‌توان گفت بین تشیع پیکر شهدای گمنام و هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر رابطه وجود دارد و فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود. این رابطه رابطه مثبتی است. تشیع پیکر شهدای گمنام تأثیر احساسی و عاطفی شدیدی در جامعه، به‌ویژه جوانان، دارد و از این جهت در هویت‌بخشی نوجوانان تأثیر زیادی دارد که نتایج ضریب همبستگی به‌دست آمده نیز گویای

این تأثیر می‌باشد. مراسم تشییع پیکر شهدا با ویژگی‌هایی چون شورمندی، شعورگرایی، هیجان جمعی و... دارای کارکردهایی چون انسجام‌بخشی، وحدت و یکپارچگی، هویت‌بخشی نقشی بی‌بدیل در تحکیم آموزه‌های انقلاب اسلامی ایفا می‌نماید. حضور همه‌جانبه مردم در مراسم تشییع شهدا منابع و مبانی مشروعیت و قدرت نظام را افزایش داده و می‌تواند نسل جدید را به عنوان نیروی عظیم پیشران پشتوانه نظام قرار دهد و از این منظر هم فرد و هم جامعه در کل از این ثروت بهره‌مند گردند.

در بررسی فرضیه چهارم به موضوع انتشار وصایای شهدا ارتباط دارد. با توجه به جدول شماره ۱، مقدار $r=0/05$ و $Sig=0/070$ مقدار r محاسبه شده بیانگر این است که بین انتشار وصایای شهدا و هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر رابطه مشاهده نگردید. بنابراین فرضیه پژوهش رد می‌شود. البته این یافته جای بسی تأمل دارد چراکه یکی از ثروت‌های فرهنگی غنی در دفاع مقدس، وصیت‌نامه‌های شهدا می‌باشد که سرشار از معرفت، احساسات و عواطف و نشان‌دهنده عمق شخصیتی شهدای دفاع مقدس می‌باشد. در کار تحقیق، در موضوع تحلیل وصیت‌نامه شهدا در دانشگاه اصفهان نوزده محور کلان به دست آمده است که تبیین هر محور می‌تواند بنیانها و افق‌های تربیتی نسل جدید را به سمت اهداف تربیتی دینی روشن نماید. این نوزده محور عبارت‌اند از: «مناجات رزمندگان و شهدا، دشمن‌ستیزی، مواعظ و نصایح شهدا، طلب حلالیت، پشتیبانی از امام خمینی (ره) و ولایت فقیه، عشق به شهادت، توجه به مرگ و جهان آخرت، جایگاه پدر و مادر، آینده‌نگری، ترغیب به دفاع و جنگ، جایگاه حجاب و همسران شهدا در وصیت‌نامه‌های شهدا، توصیه به هم‌زمان شهید، نقش امام خمینی در پیوستگی صفوف جبهه، استقامت، اعتراف به گناهان، اقتدا به امام حسین و نهضت عاشورا، آرزوی شهدا و فلسفه شهادت و حضور در جبهه‌ها. در تحلیل ساختاری تکیه بر نکات بیانی، بدیعی و دستوری بوده و در تحلیل محتوایی تکیه بر مضامین عرفانی و اخلاقی، انقلابی و سیاسی است. از این بیست عنوان کلی در وصیت‌نامه‌ها پنج عنوان که عبارت از زمینه‌سازی برای ظهور حضرت مهدی (عج)، پشتیبانی از امام خمینی، ترغیب به دفاع و جنگ و عشق به شهادت و اقتدا به امام حسین و نهضت عاشورا می‌باشد در وصیت‌نامه‌های شهدا و شعر شعرای دفاع مقدس نقشی اساسی و محوری دارد» (آقایی، ۱۳۹۰: ۲۷). با توجه به این که دسترسی دانش‌آموزان به وصایای شهدا اندک است، لذا برای دستیابی و شناخت وصایای شهدا می‌توان از مدرسه و کتب درسی بهره گرفت.

در بررسی فرضیه آخر و پنجم پژوهش، که به اکران فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی مربوط

می‌شود، با توجه به جدول شماره ۱، مقدار $r=0/67$ و $Sig=0/004$ (چون این مقدار از $0,05$ کمتر است) و مقدار r محاسبه شده می‌توان گفت بین استفاده از وسایل ارتباط جمعی و هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر رابطه وجود دارد. بنابراین فرضیه پژوهش پذیرفته می‌شود. این رابطه رابطه مثبتی است. این درحالی است که مقام معظم رهبری نیز در بیانات خود به نقش رسانه‌ها در هویت جوانان نیز اشاره کرده‌اند که نتایج بررسی میدانی نیز همسو با بیانات معظم‌له می‌باشد. واقعیت این است که هنر به‌طور کلی و سینما به صورت خاص قوی‌ترین، ماندگارترین و اثرگذارترین ابزار انتقال فرهنگی محسوب می‌شود چراکه قابلیت رسوخ در دل و جان مخاطب را دارد و این فرصت را به مخاطب می‌دهد که در قالب نظریه «تولد مخاطب» به اعماق دفاع مقدس رفته و ابعاد و زوایای پیدا و پنهان آن را مکشوف نماید. نتایج ضریب همبستگی کارکردهای اجتماعی بر هویت فرهنگی در شکل شماره ۲ آورده شده است.

شکل شماره ۱ تحلیل رگرسیون چندمتغیره

۱ این نظریه اعتقاد بر این دارد که با تولید هر اثر و ارائه آن به مخاطب پرنده ذهن مخاطب در افق و اعماق اثر به‌صورت بیکران به پرواز در آمده و برداشت و درک منحصر به خود را حاصل می‌نماید.

جدول شماره ۳. تحلیل رگرسیون

متغیر	B	Beta	R	R ²	F	سطح معناداری
یادواره شهدا	۸/۸۶	۰/۴۷۰	۰/۴۲۰	۰/۱۸۸	۱۵/۰۵	۰/۰۰۱
اردوهای راهیان نور	۳/۰۲	۰/۲۸۴	۰/۴۶۹	۰/۲۵۸		
اکران فیلم‌های تلوزیونی	۱/۰۰۶	۰/۱۸۵	۰/۵۲۸	۰/۳۱۲		
تشییع پیکر شهدا	۲/۴۵	۰/۱۴۲	۰/۵۶۲	۰/۳۸۶		

یکی از شیوه‌هایی که با آن می‌توان تأثیر بیش از دو متغیر را هم‌زمان سنجید شیوه رگرسیون گام‌به‌گام است. در این شیوه، متغیرهایی که بیشترین تأثیر را دارند انتخاب و به ترتیب اهمیت آنها وارد معادله می‌شوند. بر همین اساس، مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر هویت فرهنگی را مشخص خواهیم کرد. در جدول شماره ۲، با استفاده از معادله رگرسیون چندمتغیره به تبیین متغیر وابسته (هویت فرهنگی) پرداخته شده است. از میان پنج متغیر وارد شده در معادله، چهار متغیر در معادله باقی ماندند. چهار متغیر که در معادله باقی ماندند به ترتیب عبارت‌اند از برگذاری یادواره شهدا، اردوهای راهیان نور، اکران فیلم‌های سینمایی و تلوزیونی و تشییع پیکر شهدای گمنام. مقدار R² در مرحله چهارم به ۰/۳۸۶ رسید که حکایت از آن دارد که حدوداً ۳۹ درصد از متغیر وابسته (هویت فرهنگی) توسط چهار متغیر وارد شده در معادله تبیین می‌شود. با توجه به مقادیر ضریب رگرسیون محاسبه شده در مراحل اول تا چهارم نشان می‌دهد که متغیرهای برگذاری یادواره شهدا، اردوهای راهیان نور، اکران فیلم‌های سینمایی و تلوزیونی و تشییع پیکر شهدای گمنام رابطه مستقیم و مثبتی با متغیر وابسته دارد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

این مقاله به بررسی نقش برنامه‌های جامعه‌شناختی دفاع مقدس بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان دختر دوره دبیرستان پرداخته است. بدین منظور در مبانی نظری پژوهش تلفیقی از نظرات امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری و اندیشمندان حوزه جامعه‌شناسی بیان گردید. با بررسی برنامه‌های مرتبط با دفاع مقدس مؤلفه‌های اجتماعی آن در ۵ مؤلفه تدوین که هر کدام در یک هدف پژوهشی مورد بررسی قرار گرفت. به‌طور کلی، یافته‌های پژوهش بیانگر وجود رابطه بین مؤلفه‌های جامعه‌شناختی دفاع مقدس و هویت فرهنگی دختران است. بدیهی است که عدم شکل‌گیری هویت آرمانی و مورد انتظار در دانش‌آموزان امروز که

سرمایه‌های عظیم این مرز و بوم هستند می‌تواند بی‌هویتی را در جامعه فردا به همراه آورد و بی‌هویتی خود منشأ تمام وابستگی‌های علمی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و... خواهد بود. لذا فعالیت‌های اجتماعی آثار دفاع مقدس می‌تواند با هدف هویت‌بخشی دانش‌آموزان طرح‌ریزی شود و نهادهای اجتماعی می‌توانند با برنامه‌ریزی مناسب در زمینه هویت‌یابی نوجوانان اقدام مناسبی را انجام دهند. این درحالی است که محیط مدرسه و مقتضیات سنی دانش‌آموزان دوره دبیرستانی (بلوغ و هویت‌یابی) شرایط ویژه‌ای را در پی دارد که ضرورت پرداختن به هویت‌بخشی به دانش‌آموزان را دو چندان می‌کند. نتایج این پژوهش بیانگر این است که استفاده از کارکردهای اجتماعی دفاع مقدس با محوریت مدرسه می‌تواند در هویت‌بخشی فرهنگی دانش‌آموزان مؤثر باشد.

پیشنهادات

دفاع مقدس جریان و نهضت فرهنگی ناشی از تحمیل جنگ بر مردم ایران ضمن آن که صحنه‌ها و حوادث بسیار تلخی برای کشور داشت ولی در سایه ویژگی دفاعی بودن آن و تقدس این دفاع به فرهنگی غنی و سرشار از آموزه‌های متعدد تبدیل شده است که بر حوزه فرهنگی کشور است که تا حد توان ابعاد و زوایای پنهان و نامکشوف این ثروت فرهنگی را روشن، تبیین و با سازوکار انتقال فرهنگی به صورت بین‌نسلی ساری و جاری سازد. در این میان، سازوکارهای متعددی وجود دارد که برگزاری یادواره شهدا، برگزاری اردوهای راهیان نور، تشییع پیکر شهدای گمنام، انتشار وصایای شهدا و اکران فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی و تأثیر آنها بر دانش‌آموزان در این مقاله بررسی شد و اثر ماندگار آنها بر دانش‌آموزان تا حدودی روشن گردید. با توجه به یافته‌های تحقیق و در راستای گسترش و تعمیق آن پیشنهادات زیر مورد تأکید است:

۱- برگزاری یادواره‌های شهدا، برگزاری اردوهای راهیان نور، تشییع پیکر شهدای گمنام، انتشار وصایای شهدا و اکران فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی اثر قابل توجهی بر دانش‌آموزان دارد و لازم است از یک سو این نوع برنامه‌ها با روش‌های متعدد هنری و فرهنگی غنی گردد و از سوی دیگر، اینگونه برنامه‌ها به برنامه‌های رویه‌ای مدارس برای دانش‌آموزان تبدیل شود و همچنین تا حد امکان، از دولتی‌سازی و اجباری‌سازی این برنامه‌ها پرهیز و بر ارادی و اختیاری بودن آنها تأکید و مشارکت دانش‌آموزان به‌عنوان محوری‌ترین رکن برنامه‌ها تبدیل شود.

۲- شمولیت و همه‌گیری اینگونه برنامه‌ها فارغ از هرگونه تنگ نظری‌ها و ملاحظات گروهی و حزبی از دیگر راهبردهای تعمیق اثر اینگونه برنامه به حساب می‌آید چراکه دفاع مقدس را همهٔ آحاد مردم رقم زدند و این ثروت فرهنگی به همهٔ مردم ایران تعلق دارد.

۳- یکی از مؤلفه‌های اجتماعی، که نقش زیادی در اشاعهٔ فرهنگ دفاع مقدس دارد، رسانه‌ها هستند. فیلم‌های سینمایی و مستندهای تلویزیونی می‌تواند عامل مهمی برای انتقال فرهنگ و شکل‌گیری هویت فرهنگی باشد. لذا با ساخت فیلم‌های غنی از دوران دفاع مقدس و همچنین اکران این فیلم‌ها در سینما با بها و قیمت کمتر و در زمان مناسب، می‌توان اقدامات مؤثری انجام داد.

۴- در هنگام برگزاری یادوارهٔ شهدا و تشییع پیکر شهدای گمنام تدابیری اندیشیده شود که تمامی دانش‌آموزان در این مراسم شرکت کنند. براساس نتایج پژوهش شرکت در مراسم یادوارهٔ شهدا و شهدای گمنام نقش مثبتی در هویت‌یابی دانش‌آموزان دارد و کارگزاران اجتماعی می‌توانند از این مهم استفاده نمایند.

۵- همچنین پیشنهاد می‌گردد تدابیری اتخاذ گردد که برای همهٔ دانش‌آموزان فرصت شرکت در اردوهای راهیان نور فراهم شود.

۶- در خصوص انتشار وصایای شهدا نیز می‌توان از کتب درسی استفاده کرد. همچنین فعالیت‌های فوق برنامه در مدرسه فرصت مناسبی برای انتشار وصیت‌نامه شهدا و آشنایی با زندگی آنان است و می‌توان از آن بهره‌برد.

منابع

- آقایی، حسین (۱۳۹۰)، *تحلیل وصیت‌نامه‌های شهدای دفاع مقدس*، اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
- اشرفی، اکبر (۱۳۸۰)، «هویت فرهنگی در عصر مشروطه»، *نامه پژوهش*، شماره ۲۳-۲۲.
- آشنا، حسام‌الدین و روحانی، محمدرضا (۱۳۸۹)، «هویت فرهنگی ایرانیان از رویکردهای نظری تا مؤلفه‌های بنیادی»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، دوره سوم، شماره ۴: ۱۸۵-۱۵۷.
- اکبر، علی (۱۳۷۰)، *سیری در اندیشه سیاسی معاصر*، تهران: الست فردا.
- اریکسون، اریک (۱۳۸۱)، *فرزند خود معمار هویت*، ترجمهٔ حسن رفیعی، تهران: نشر دانش.
- امیری، حسن (۱۳۸۸)، «ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه

- ایران از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۴»، بنیاد ایران‌شناسی و دانشگاه شهید بهشتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- بی‌نام (۱۳۹۲)، نقشه مهندسی فرهنگی کشور، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴)، *روایت غیرت و هویت در میان ایرانیان*، تهران: مرکز بررسی‌های راهبردی.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۳)، «تحلیلی از اندیشه‌های پیتر بوردیو درباره فضای منازعه‌آمیز اجتماعی و نقش جامعه‌شناسی»، *نامه علوم/اجتماعی*، شماره ۲۳.
- جسمی، یوسف (۱۳۸۶)، *مباحثی در باب نظریه انتخاب عمومی*، چاپ اول، تهران: دفتر مطالعات برنامه و بودجه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۸۱)، *هویت اجتماعی*، ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: نشر شیرازه.
- جمالی، علی (۱۳۹۴)، «تأثیر دست‌آوردهای فرهنگی دفاع مقدس بر حفظ و استمرار انقلاب اسلامی»، *دو فصلنامه پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی*، دانشگاه امام حسین (ع)، سال پنجم شماره ۱: ۱۰۰-۶۳.
- چلبی، مسعود (۱۳۷۵)، *جامعه‌شناسی نظم*، تهران: نشر نی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱)، *نعت‌نامه دهخدا*، تهران: انتشارات سیروس.
- زارع شاه‌آبادی، اکبر و ابراهیم آبادی، مهدی (۱۳۸۹)، «بررسی عوامل اجتماعی مرتبط با بحران هویت فرهنگی در بین دانش‌آموزان دبیرستانی تبریز»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، دوره چهارم، شماره ۴: ۲۲۸-۲۰۷.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۲)، *مشکل هویت ایرانیان امروز: ایفای نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ*، تهران: نشر نی.
- روح الامینی، محمود (۱۳۷۹)، *زمینه فرهنگ‌شناسی*، تهران: عطار.
- سفیری، خدیجه و معماریانی، زهره (۱۳۸۹)، «بررسی هویت (دینی و ملی) دختران و پسران مقطع متوسطه با تأکید بر پایگاه اقتصادی و اجتماعی خانواده (مطالعه موردی مناطق دو و یازده تهران)»، *فصلنامه علمی - پژوهشی خانواده و پژوهش*، شماره ۱۱: ۳۲-۷.
- شاملو، سعید (۱۳۸۸)، *مکاتب و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت*، تهران: رشد.
- شریعتی، علی (۱۳۸۲)، *بازگشت به خویشتن*، تهران: قلم.
- شریعتی، علی (۱۳۸۹)، *تولد دوباره اسلام*، تهران: الهام.
- شفرز، برنهارد (۱۳۸۳)، *مبانی جامعه‌شناسی جوانان*، ترجمه کرامت‌الله راسخ، تهران: نشر نی.
- شفیع‌آبادی، عبدالله (۱۳۷۱)، *فنون و روش‌های مشاوره*، تهران: نشر ترجمه.
- شعبانی سارویی، رمضان (۱۳۹۴)، «طراحی و تدوین الگوی فرهنگ دفاع مقدس»، *فصلنامه مطالعه*

- ملی، سال شانزدهم، شماره ۳: ۶۳-۴۵.
- عامری، داود (۱۳۹۳)، پیوست فرهنگی، تهران: معاونت فرهنگی ستاد کل نیروهای مسلح.
  - علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۸۳)، مبانی نظری هویت و بحران هویت، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی.
  - گلاسر، ویلیام (۱۳۷۳)، *مارس بدون شکست*، ترجمه ساده حمزه، تهران: رشد.
  - لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۰)، *عواطف و هویت جوانان و نوجوانان*، تهران: سازمان ملی جوانان.
  - متقی، ابراهیم (۱۳۸۷)، *رویارویی غرب معاصر با جهان اسلام*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
  - منتظر قائم، مهدی (۱۳۷۹)، «رسانه‌های جمعی و هویت»، *فصلنامه مطالعات ملی*، سال دوم، شماره ۴: ۲-۲۴.
  - مسعودی، حمید، نوغانی محسن (۱۳۹۲)، «تأثیر اردوی راهبان نور بر نگرش رفتاری شناختی دانشجویان نسبت به مقوله شهادت»، *دو فصلنامه علمی - پژوهشی تربیت اسلامی*، سال ۸، شماره ۱۷: ۱۲۳-۱۴۴.
  - موسوی، محمد و کلانتری، مونا (۱۳۹۰)، «راهکارهای تقویت هویت اسلامی و ملی دانشجویان از دیدگاه حضرت امام‌خمينی (ره) و مقام معظم رهبری»، *مطالعات قدرت نرم*، سال دوم، شماره ۵: ۹۴-۷۱.
  - محمدپور، احمد و طیبی‌نیا، موسی (۱۳۸۹)، «عوامل مؤثر بر هویت فرهنگی دانش‌آموزان اسدآباد»، *دو فصلنامه علمی-تخصصی پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه*، شماره ۵: ۷۴-۵۳.
  - مصطفوی، حسن (۱۳۶۰)، *التحقیق فی الکلمات القرآن الکریم*، تهران: بنیاد ترجمه و نشر کتاب.
  - میرفخرایی، تزا (۱۳۸۴)، روایت رسانه‌ای و توسعه اجتماعی، ارتباطات و توسعه، فصل‌نامه رساله ۶۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
  - Brewer, Marilyn, Miles, Hewstone (2004), *Self and Social Identity*, Wiley-Blackwell.
  - Brown, Rubert (1985), *Social indentite. Identite, Dictionnaire de la pensee sociologie*. PUF kalk.ir/doc/list/
  - Sciolla, Loredana (2005), "The social science encyclopedia", IN Ed A.kupert & J.kuper, London, Routledge & Keganpaul.Routledge.